

ВЗАЄМОПОВАГА ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ У ВИХОВАННІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ

О.Б. Бернацька,
науковий співробітник

Інституту проблем виховання НАПН України

Ключові слова: взаємоповага як сімейна цінність, старшокласники інтернатного закладу, криза інституту сім'ї, суб'єктивність, переживання Я/єго, інший, символічна функція, депривація, де-ідеалізація.

Ключевые слова: взаимоуважение как семейная ценность, старшеклассники интернатного учреждения, кризис института семьи, субъективность, переживания я/эго, другой, символическая функция, депривация, де-идеализация.

Key words: Mutual understanding as family value, senior pupils an educational establishments, crisis of college of family, subjectivity, experiences I/ego, «another», symbolical function deprivation, «de-idealization».

Для сьогодення актуальні тенденції трансформації сімейних зразків поведінки, особливо актуальними вони виявляються для молодшої сім'ї. Вона, переживаючи процеси власного становлення, не завжди виявляється здатною до ефективної адаптації в середовищі, що стрімко змінюється. У сучасній Україні, саме в молодіжній віковій групі, найбільш сильно виражені глибинні зміни й протиріччя між традиційними цінностями та сучасними орієнтирами в системі шлюбно-сімейних відносин, у сфері репродуктивних настанов, в оцінці ролі й цінності сім'ї як для окремої людини, так й для суспільства в цілому.

Сучасне суспільство звернулось обличчям до питань сім'ї, тому що на сьогодні існує серйозна проблема – криза інституту та традицій батьківства. Нинішній імідж успішних чоловіків і жінок в українському менталітеті аж ніяк не асоціюється зі здоровою, міцною, чи, тим більше, – багатодітною сім'єю. Можна відмітити протиріччя між образом ідеальної «рафінованої» сім'ї, що не зустрічає перешкод та спирається на вічні цінності любові, віри, підтримки та кохання і реаліями життя в українському суспільстві.

Зміни, які відбуваються у сучасних суспільствах, відображаються у стані сучасної сім'ї: збільшення кількості розлучень; збільшення кількості неповних сімей та дітей, народжених поза шлюбом; зниження рівня народжуваності; зменшення середньої тривалості шлюбу; відкладання часу вступу до шлюбу; збільшення кількості самотніх людей, які не одружують-

ся; зменшення кількості повторних шлюбів; проживання подружніх пар без оформлення шлюбу; зміна відносин між дітьми та батьками (вони стали більш гнучкими, рухливими та ривноправними).

Зазначені тенденції певною мірою притаманні й розвитковій сім'ї в Україні. За даними Всеукраїнського перепису 2012 р. в Україні все більше поширюється одностаттєва сім'я. Майже дві третини українських родин (62,4%) мають сьогодні лише одну дитину, у кожній третій родині – двоє дітей, а сімей з трьома і більше дітьми лише 6,3%. Кожна десята українська родина є неповною. Причому більше таких сімей проживає в місті (12%), в селі – відповідно, менше (6,9%). У більшості неповних родин (88,5%) дітей виховує мати. Збільшується кількість дітей народжених матерями без реєстрації шлюбу (16,7% від загальної кількості новонароджених). Ці явища значною мірою зумовлені погіршенням економічних умов існування. Моніторингове обстеження, проведене Інститутом соціології НАН України 2012 р. показало, що практично половина українських родин (46%) відносять себе до «злидених або бідних». Зубожіння населення унеможливило реалізацію господарсько-побутової функції сім'ї. Більшість сучасних сімей не можуть задовольнити свої побутові потреби, зокрема забезпечити дітям культурний розвиток, відпочинок, оздоровлення.

Відсутність умов для своєчасного становлення економічної самостійності змушує молодь взяття шлюбу та народження дітей відкладати

до кращих часів. Наприклад, 2/5 опитуваних вважають, що «заводити зараз дітей безвідповідально». У зв'язку з цим набувають поширення неупорядковані форми статевих стосунків, що в свою чергу негативно впливає на сімейно-шлюбну орієнтацію, порушує репродуктивне здоров'я жінок, призводить до «вимушених шлюбів», безшлюбного материнства.

Масова культура ретранслює такі поняття про роль чоловіків і про чоловічу поведінку, які мало сумісні зі здоровим способом життя й здоровою сім'єю. Не краще виглядає ставлення до образу жінки-матері. Образ багатодітної матері або матері-домогосподарки в суспільній свідомості представляється досить невтішним: нерідко підкреслюється передбачуваний низький рівень її інтелекту й особистісна неспроможність та нереалізованість [7; с.4].

В результаті ми отримуємо цілі покоління з атрофованою культурою особистої відповідальності в сімейних стосунках. Укладання шлюбу або ідеалізується, або не є реальною цінністю для сучасної молоді. В такому випадку шлюб не утворюється, набирає сили феномен «цивільного шлюбу» – коли «ніхто нікому нічого не винен». Таким чином закріплюється поступове відмирання моделі сімейних взаємин, яка б забезпечила більш здорову соціальну та демографічну ситуацію [7; с. 10].

Сім'я в сучасному суспільстві виконує різні функції: комунікативну (як реалізація потреби індивіда у інтимно-особистісному спілкуванні); соціально-педагогічну (як можливість передавати та наслідувати досвід попередніх поколінь від батьків до дітей); економічну (функція фінансового обміну та господарства); репродуктивну (народження дітей) та багато інших. В нашому дослідженні ми зупиняємось на комунікативному аспекті феномену утворення сім'ї.

Саме комунікація стає структуроутворюючим елементом життя окремого суб'єкта та суб'єктивного досвіду сім'ї як інтегративного утворення. Саме в сім'ї від народження людина має можливість виокремити власне індивідуальне Я від іншого, стати на шлях рефлексивного переживання та свідомого ставлення до власного вибору та вчинку.

Взаємоповага є складовою комунікативного процесу між суб'єктом «Я» та «Іншим». При створенні сім'ї народжується спільний суб'єкт «МИ». З часом відбувається повернення до цінності власної суб'єктивності. Найскладнішим виявляється процес утримання цінності власної суб'єктивності та поваги до суб'єктивності іншого. В цьому процесі буде реалізуватися стратегія самореалізації у гендерній ролі чоловіка та жінки, сім'янина.

Як відчувається суб'єктивність у взаємостосунках? Простежимо психодинаміку цього процесу в онтогенезі за допомогою авторів з юнгіанського та лакановського аналізу.

Переживання «Я» (его - аналітичний концепт) народжується у присутності іншої людини. Малюк відчуває «вперше» власне існування від природного реагування на нього власної матері або особи, що її замінює. Від першого емоційного контакту очей, коли очі дитини фіксуються на обличчі матері та супроводжуються посмішкою, коли вперше з'являється відчуття власного внутрішнього світу. На перші три роки розвитку дитини буде залежати від оптимально-емпатичного супроводу біологічною матір'ю [4].

З трьох років дитина почне опановувати простір, якщо її переживання не перевантажені тривогою за присутність материнського об'єкта. Так починає свій розвиток пізнавальний інтерес та здатність психіки до символічної функції [1]. З'являється задоволення власних потреб за рахунок власних дій. Починається перетворення світу за власним бажанням.

Після латентного періоду 10-12 років вперше виникає потреба пошуку та відкриття власного Я як об'єкта самоспостереження та суб'єкта власних переживань: первинна орієнтація на власну суб'єктивність, що має свій прояв у присутності суб'єктивності іншої людини. Так підлітки орієнтуються на референтну групу, проявляють дуже контрастні та амбівалентні форми зовнішньої поведінки. В цей час орієнтиром стає група та групові цінності [5].

Але сучасність змінює цю тенденцію вікових особливостей. Наявність персонального комп'ютера вдома та малодітність сучасних сімей провокують більшу зосередженість на потребах власного Я, що мало співвідноситься з потребами інших – однолітків, соціуму. Так квітне нарцисизм як провідна характеристика сучасності [5]. Тенденція «знайти спільну мову» з однолітками у сучасного підлітка змінюється на тенденцію індивідуалізму, відбувається перехід до більшої зосередженості на собі, але в якій суб'єкт відчужений у віртуальний простір. Замість символічного простору мислення та переживання «Я» та «не-Я», за Лаканом, виникає «віртуальний» простір. Його «безмежні» можливості мало співвідносяться з реальністю [6]. Так, не виходячи з власної квартири, сучасний підліток стає «генералом армії» або «володарем Всесвіту», при цьому взагалі без жодних практичних поведінкових зусиль. Виникає відчуття «вседозволу» та могутності, викривлене уявлення про власні можливості. Але ці зусилля залишаються марними для розвитку особистості, тому що це ніяк не впливає на

практичні життєві навички. Сфера комунікації теж стає віртуальною. Батькам часто дуже зручно, що їх дитина не йде з дому шукати пригод. Але вона стає не тільки захищеною від невизначених умов реального життя, але й захищається безпорадною перед життям взагалі. В інтернатних закладах підлітки переживають відрив суб'єктивного розвитку у порівнянні з однолітками, що виховуються батьками. Не всі з них мають можливість користування персональним комп'ютером. Але це не покращує їх здатності до прояву поваги та толерантності у інтимно-особистісних емпатичних стосунках з іншими людьми [1].

Досвід дорослішання у деформованій сім'ї, де знецінені самі сімейні стосунки, знецінені позиції матері та батька, впливає на якість стосунків у вихованців інтернатних закладів. Частіше за все вони не спроможні створювати довготривалі емоційно близькі стосунки через зруйновану прихильність. Досвід соціальної та батьківської депривації провокує прояв тривожної прихильності, коли суб'єкт занадто сильно «тримається за партнера», коли любов та довіра підмінюється страхом втрати значимого об'єкта любові та контролем. Також можливий прояв самовпевненої позиції, коли суб'єкт у стосунках з партнером не проявляє прихильності, бо не може пережити власну емоційну залежність від значимого в його житті партнера. Тоді стосунки руйнуються, провокується розрив [1].

Дослідниками з психоаналізу доведено, що людина з деприваційним досвідом (в залежності від його ступеня) мало спроможна на емоційний відгук на емоційно-духовні потреби свого партнера. У депривованій людині незадоволені потреби у прийнятті та визнанні її як цінності не дають можливості розвивати рівноправні стосунки, що спираються на взаємоповагу та толерантність. Стосунки вкриваються шаром проєкцій та підозр, що не сприяє їх міцності [1].

Може вперше відкриття суб'єктивності світу іншої людини починається з визнання власного внутрішнього досвіду у маленькій дитині її батьками та потім, як відкриття власного переживання – у старшому підлітковому віці. Панування переживань, ставлення до зовнішніх подій життя, потребують самовизначення у власному ставленні до самого себе у підлітковому віці.

В цьому віці йде пошук в Іншому ідентичності власних переживань. Вже не існує «великих груп» однолітків. Вони змінюються на малі референтні групи, де з обережністю випробовуються власні принципи. В цей час са-

мим невідомим та далеким суб'єкт виявляється для самого себе. Власні помилки у спілкуванні не відчуються, але болісно відчуються «неспівпадіння» в діях, ставленні, вчинках, ціннісних орієнтирах в позиції з Іншим, кого підліток вважає близькою для себе людиною. Так, замість пошуку ідентифікації та спорідненості вперше визнається «інаковість» іншої людини. Це час де-ідеалізації батьківських фігур та батьківських цінностей. Але це й час розбудови перспективи життя на рівні уявлення образу майбутнього [9].

Тільки з позиції сильного власного «Я» стає можливим прийняти той факт, що інша людина не є схожою на «мене» власною суб'єктивністю, але саме це заслуговує визнання та поваги.

В понятті «взаємоповага» ми відкриваємо дві складові: «повага» та «взаємо...». Повага у стосунках може визначатись дистанцією, що допускає взаємодія певних соціальних ролей: «вчитель»-«учень», «співробітник»-«керівник», «колега-колега» та «учень»-«учень». «Повага» може бути визнана як «тепла», або «холодна». У прояву поваги ми знаходимо афективний аспект ставлення до іншої людини. Якщо до слова «повага» ми додаємо «взаємо...», то зміст семантика слова змінюється. В комунікації з'являється два суб'єкти, кожен з яких відчуває повагу до самого себе та іншого, та інший сприймається як «суто неповторний», дійсно «інший», той, хто «може бути не схожим на мое власне «Я».

У тлумаченні цього поняття у словниках ми знаходимо, що «повага» (від польск. uwaga «увага до кого-небудь», ср. важливий, к «вага» – «вес») – душевне визнання гідності іншої людини, її значимості [10].

Повага пропонує не заподіювати іншій людині шкоди, ні фізичної, ні моральної. Повага – одне з найважливіших вимог етики [10]. У моральній свідомості суспільства повага припускає справедливість, рівність прав, увагу до інтересу іншої людини, його переконань. Повага припускає свободу, довіру. Проте сенс цих якостей, з яких складається повага, визначається характером суспільства і прийнятими парадигмами. Розуміння прав людини, свободи, рівності в різні віки було досконале різним [8].

Повага – одне з найважливіших вимог моральності, таке відношення до людей, в якому практично (у відповідних діях, мотивах, а також в соціальних умовах життя суспільства) признається гідність особи. Це поняття, що склалося в моральній свідомості суспільства. Повага припускає: справедливість, рівність прав, можливе повніше задоволення інтересів людей, надання їм свободи; довіра до людей, уваж-

не відношення до їх переконань, спрямувань, чуйність, ввічливість, делікатність, скромність. Порушенням вимоги поваги є невинуватене і жорстоке насильство, пригноблення, несправедливість, пригнічення свободи, нерівність, приниження гідності, недовіра, грубість. Сенс, що вкладається в усі ці поняття, з яких складається повага і неповага, визначається характером суспільства і властивих йому соціальних стосунків [3]. За Кантом, така повага, навіть швидше, ніж симпатія, складає норму міжлюдських стосунків; тільки на його основі може виникнути установка об'єктивної «доброзичливості», що дозволяє нам не судити, а розуміти іншого. Крім того, повага – це моральний борг; єдино вірна природна позиція людини перед обличчям будь-якої цінності і, зокрема, перед обличчям будь-якої людської особистості [2].

Живим досвідом людської поваги буде той, який виникає, коли ми зустрічаємо погляд іншого: так, коли тиран зустрічається поглядом з рабом, він розуміє неможливість застосування насильства і свій борг «поважати» носителя цього погляду [2].

Взаємна повага, на наш погляд, – це продукт культури і конкретних стосунків. Це здатність поважати себе і поважати в іншому людину-інакодумця. Шлях до серця цього «іншого» лежить через визнання його «іншості» і при цьому цінності, а не в співвідношенні його з образом самого себе [11].

В структурі сімейних стосунків психологи визначають динаміку спрямованості та прояву взаємоповаги відповідно до років спільного життя подружжя. Так 1-й рік подружнього життя – це час, коли якість стосунків залежить від проєкцій «ідеального чоловіка» та «ідеальної жінки» на свого партнера (відповідно до протилежної статі). В цей час відсутня можливість бачити в партнері Іншого. Існує суттєва потреба бачити в Іншому самого себе.

З часом (1-3 роки шлюбу) проєкції втрачаються. Подружжя стикається з розчаруванням: «Ти до весілля був/була іншим/іншою». Починається період пізнання близької людини як Іншої (3-7-10 років шлюбу). Але цей час залишається дуже небезпечним, тому що активуються проєкції з «підсвідомого» власного досвіду партнерів.

Так, якщо, наприклад, хлопчик весь час відстоював себе у стосунках з дуже раціональною та домінантною матір'ю та вистояв – став успішним молодим чоловіком – то він деякий час у сімейних стосунках буде зберігати цю позицію конкуренції з власною дружиною. Якщо дівчинка потерпала від жорстокого поводження власного батька, а її матір тільки пасивно

ухилилась від конфронтації, конфліктів та самовідстоювання власних потреб, то її поведінка буде з одного боку схильною до провокації у ролі «жертви», з іншого боку проявиться її нестерпне бажання розірвати шлюбні узи та розлучитися з чоловіком – тобто зробити те, що не зробила її матір. І тільки з часом, процесом особистісного зростання та динаміка сімейних стосунків нададуть можливість пережити присутність близької людини як присутність Іншого, як суб'єкта, який відрізняється, та поважати при цьому його цінність і неповторність, шукати шляхи «зустрічі» за умовою різного суб'єктивного досвіду у співпраці та взаємодії. Такий спосіб співпраці можна визначити метафоричною формулою: не «Я» плюс «Я», а «Я» плюс «Інший, що відрізняється від мене власною суб'єктивністю».

Отже, взаємоповага як сімейна цінність проявляється в реальності сімейних стосунків тоді, коли існують певні умови:

- сильне власне «Я» суб'єкта;
- цінність іншого «Я» на рівні суб'єктивних переживань;
- зацікавленість до проявів іншим свого власного життєвого досвіду, позиції, думки, ставлення, переживання, що однозначно визнається як цінне, цікаве, оригінальне – як інше, що не схоже на мене відчуття суб'єктності;
- суб'єкт відчуває межу власного «Я» та не перетинає межі іншого, так виникає оптимальне почуття дистанції та народжується право на власний простір, власний час, власні речі, думки, гроші – комплексне переживання власного «Я»;
- суб'єкт перетворює спілкування у пошук не «самого себе як власного віддзеркалення в іншій людині», а орієнтується на безпосередній інтерес до суб'єктності іншої людини як до позиції «інакомислення» – того, що не є «Я» та суттєво відрізняється від мене.

Старшокласники інтернатних закладів, що мають у власному життєвому досвіді сімейну (материнську, батьківську, соціальну) депривацію, схильні переживати дисоційовані стани замість глибоких почуттів емоційно-теплих стосунків з близькими людьми. Це стає перешкодою для утворення довготривалих та надійних сімейних стосунків у самостійному житті випускників інтернатних закладів. Перспективою нашого дослідження є імовірність надання психолого-педагогічної підтримки старшокласникам у їх усвідомленні власних поглядів на сімейні цінності та проведення формувальної діяльності у напрямку розвитку в них диференційованої позиції до створення власної сім'ї у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Боулби Джон. Создание и разрушение эмоциональных связей / Пер. с англ. В.В. Старовойтова – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2006. – 232с. – («Психологические технологии»)
2. Дидье Жюлиа. Философский словарь. Пер. с франц. – М. Междунар. Отношения, 2000. – 544 с.
3. Зорин В. «Евразийская мудрость от а до Я», толковый словарь Калшед Дональд. Внутренний мир травмы: архетипические защиты личностного духа: пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2007 – 368 с. – (Психологические технологии) Ситников Процесс коммуникации...
4. Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе/Пер. с англ. Д.В. Полтавец, С.Г. Дурас, И.А. Перельгин; сост. и научн. Ред И.Ю. Романов. – М.: Академический Проект, 2001. – 512с. – («Психология детства») – С. 277
5. Кохут Хайнц. Анализ самости: Систематический поход к лечению нарциссических нарушений личности / Пер. С англ. – М., «Когито-Центр», 2003. – 308 с. (Современная психотерапия)
6. Лакан Ж. Семинары. Книга 1: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54). – М.: Гнозис/Логос, 1998
7. Нечипоренко Світлана Володимирівна. Молодіжна сімейна політика в Україні. Монографія. / Нечипоренко С.В. – Умань: Н70 Видавець «Сочинський», 2011. – 217 с.- С. 4.
8. Словарь по этике/Под редакцией И.Кона, 1981 г.
9. Холл Джеймс А. Юнгианская интерпретация сновидений. Руководство / Перев. с англ. В. Мершавски. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 144 с. (Библиотека психологии и психотерапии).
10. Филиппов А.В., Романова Н.Н., Летягова Т.В. Тысяча состояний души. Краткий психолого-филологический словарь, Флинта, 2011 г.
11. Якоби М. Встреча с аналитиком: Феномен переноса и реальные отношения / Пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2007. – 144 с. (Юнгианская психология).

Матеріал для роботи в групах
«6 типів маніпуляції в спілкуванні»

(початок на стор. 61)

Ваш чоловік вам говорить: «Ти збираєшся з'їсти на ніч печиво? Ну давай-давай. Я поки в комп пограю». Хоча насправді хоче сказати: «Я маю право робити, що хочу». На роботі вам кажуть: «Перекладіть, будь ласка, невеликий текст з китайської. Ось вам словник, у вас є півгодини». Хоча насправді мають на увазі: «Не заривайся, я тут начальник».

Особливості цієї маніпуляції

Маніпуляція – це завжди питання влади, а в даному випадку воно стоїть найбільш гостро. «Я – начальник, ти – дурень», – так можна перефразувати більшу частину наведених тут висловлювань. Проблема начальника-маніпулятора (будь він мамою, татом, босом або президентом) полягає в тому, що він не володіє реальним авторитетом, не є владою, але хоче нею бути. З ним, безумовно, можна почати грати в «піддавки» і лестити. Але цих лестощів йому ніколи не буде достатньо. Він буде ненадовго заспокоюватися, а потім знову і знову шукати підтвердження своєї спроможності за рахунок чужих недоліків. Однак, маніпулювати вами він зможе тільки в тому випадку, якщо ви з приводу свого недоліку переживаєте. Прийміть себе і свої слабкості або позбудьтесь їх.

Маніпуляція почуттям провини. У дитинстві вам говорили: «Знову отримала два з хімії? Тоді будеш мити посуд». Хоча насправді мають на увазі: «Мені лінь мити посуд, але незручно тебе просити про це». Ваш чоловік вам говорить: «З Веронікою каву пила, поки я тут один голодний з дітьми сидів?». Хоча насправді він має на увазі: «Завтра хочу після роботи зустрітись з Сергієм, але ти мене просто так не відпустиш, будеш пиляти?». Хоча насправді мають на увазі: «Візьміть сьогодні відгуд, не переживайте, я зроблю за вас вашу роботу». Хоча насправді мають на увазі: «Роботу то я зроблю, а потім пригадаю вам цей випадок».

Особливості цієї маніпуляції. Вона дуже поширена в сімейному житті, її часте використання призводить до того, що чоловік і дружина починають грати в захоплюючу гру: - колекціонування чужих провин. Хто більше назбирав, той виграв, читай - отримав права на реалізацію своїх потаємних бажань. Хоча зовсім незрозуміло, чому це само собою зрозуміле право потрібно завойовувати таким дивним і неприємним способом?

Маніпуляція почуттям гордості (ідея «понад я»). У дитинстві вам говорили: «Чому ти боїшся стрибнути з вишки, ти ж відмінник?»

Продовження на стор. 91